

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان :

روش شناسی تفسیر روشن

استاد راهنما :

دکتر سید رضا مؤدب

استاد مشاور :

دکتر محمد علی تجری

نگارنده :

مهدی آشناور

زمستان ۱۳۸۹

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث

عنوان :

روش شناسی تفسیر روشن

استاد راهنما :

دکتر سید رضا مؤدب

استاد مشاور :

دکتر محمد علی تجری

نگارنده :

مهدی آشناور

زمستان ۱۳۸۹

« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد آقای مهدی آشناور رشته علوم قرآن و حدیث

تحت عنوان: **روش شناسی تفسیر روشن** با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ: ۱۳۸۹/۱۱/۱۰ تشکیل گردید.

در این جلسه، پایان نامه با نمره (به عدد ۱۸/۷۵، به حروف هجده و هفتاد و پنج صدم) و با درجه: عالی ● بسیار خوب ○ خوب ○ قابل قبول ○ مورد دفاع قرار گرفت.

نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبۀ علمی	امضاء
دکتر سید رضا مؤدب	استاد راهنما		
دکتر محمد علی تجری	استاد مشاور		
دکتر غلامحسین اعرابی	استاد ناظر		
دکتر علی احمد ناصح	استاد ناظر		
دکتر وزیری فرد	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی		

مدیر امور آموزش و تحصیلات تکمیلی

نام و امضاء

معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده

نام و امضاء

تقدیر به :

- ✓ تمامی پویندگان طریق علم و معرفت.
- ✓ پدر شفیقم که ایستادگی آموخت.
- ✓ مادرم که با مهربانی‌ها و دعاهایش مرا یاری نمود.
- ✓ همسر فداکارم که با همکاری‌هایش با تمامی مشکلات پا به پای اینجانب در تدوین این پژوهش مرا یاری نمود.

تشکر و قدردانی

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما عطا فرمود . در اینجا بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگوار ، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده اند تقدیر و تشکر نمایم .

از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای **دکتر سید رضا مؤدب** که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق ، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند، نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از جناب آقای **دکتر محمد علی تجری** به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده اند کمال تشکر را دارم .

چکیده :

از جمله مباحث مورد توجه پژوهشگران در عصر کنونی، روش شناسی تفسیر قرآن می باشد. که در این پژوهش نیز سعی شده تا مبانی و روش تفسیری علامه مصطفوی در تفسیر روشن که از تفاسیر معاصر می باشد ، شناخته شود. این پژوهش ابتدا به تبیین موضوع، پیشینه‌ی تحقیق، ضرورت، اهمیت و هدف از تحقیق، روش تحقیق، پیش فرضها، سؤالات، فرضیات و محدودیت‌های تحقیق و نحوه چینش و تدوین تفسیر روشن پرداخته سپس به زندگی نامه و فعالیت‌های علمی علامه مصطفوی و نیز آثار و تألیفات گرانبهای این مفسر بزرگ به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار داده ایم در میان این بحث به کتاب مشهور لغت شناسی علامه مصطفوی که با عنوان « التحقیق فی کلمات القرآن الکریم » و در ۱۴ مجلد منتشر شده است که به طور مفصل مورد کنکاش قرار گرفته ، در ادامه ، به مبانی تفسیری مفسر پرداخته شده است که مجموعاً پانزده مبنای تفسیری که علامه مصطفوی از این مبانی به عنوان پایه های تفسیری خود که نقش تعیین کننده‌ای در روش مفسر داشته‌اند را بر شمرده ایم. در پایان نیز به روش شناسی تفسیر روشن پرداخته شده است ؛ همچنین در بخش پایانی تحقیق گرایشهای مفسر مورد بررسی قرار گرفته است ؛ لذا با توجه به این که روش مفسر بهره گیری از روش نقلی(قرآن به قرآن و قرآن به سنت) و عقلی و ادبی بوده می توان روش ایشان را روشی جامع دانست و گرایش ایشان، را اخلاقی و سیر و سلوکی دانست .

کلمات کلیدی : روش شناسی ، تفسیر روشن ، حسن مصطفوی ، گرایش تفسیری

فهرست مطالب

۱ مقدمه
۳ فصل اول :
۴ کلیات
۱۱ فصل دوم :
۱۲ زندگی نامه ، آثار و تألیفات علامه مصطفوی
۳۶ فصل سوم :
۳۷ مبانی تفسیری علامه مصطفوی در تفسیر روشن
۸۳ فصل چهارم :
۸۴ روش ها و گرایش های تفسیری علامه مصطفوی
۸۸ روش تفسیری نقلی
۱۱۰ روش تفسیر عقلی
۱۱۷ روش ادبی و بیانی
۱۳۱ گرایش (اتجاه) تفسیری علامه در تفسیر روشن
۱۳۸ نتیجه و جمع بندی
۱۴۱ منابع و مأخذ

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۳	فصل اول : کلیات
۴	تعریف مسأله و بیان سؤال های تحقیق
۵	فرضیه ها
۵	تعریف فرضیه
۵	پیشینه تحقیق
۶	ضرورت انجام تحقیق
۶	هدف ها و کاربردهای مورد انتظار از انجام تحقیق
۷	بیان روش تحقیق
۷	تعریف تحقیق
۷	روش تجزیه و تحلیل داده ها
۸	طبقه بندی اطلاعات
۸	پردازش داده ها
۹	تجزیه و تحلیل داده ها
۹	بیان موضوع
۱۱	فصل دوم : زندگی نامه علامه مصطفوی
۱۲	تولد
۱۲	نسب
۱۳	شروع به تحصیل
۱۳	ازدواج
۱۳	اساتید
۱۴	شخصیت علمی ، اخلاقی و اجتماعی علامه
۱۵	علامه با اهل معنا و معرفت

وفات	۱۶
آثار و تألیفات	۱۶
معرفی آثار علامه	۱۸
هدف علامه مصطفوی از تالیف کتاب التحقیق	۱۹
ویژگی های کتاب « التحقیق فی کلمات القرآن الکریم »	۱۹
میزان اعتبار التحقیق	۲۰
شیوه کار علامه در التحقیق	۲۱
روش و مراحل تفسیر روشن	۲۲
۱- ساختار و چگونگی تنظیم مباحث در تفسیر روشن از ابتدا تا آیه ی ۶۵ اسراء	۲۲
۲- ساختار و چینش مباحث از سوره اسراء/۷۶ به بعد	۲۹
نتیجه	۳۵
فصل سوم :	۳۶
مبانی تفسیری علامه مصطفوی در تفسیر روشن	۳۷
مبانی تفسیری	۳۷
مبنا در لغت	۳۷
مبنا در اصطلاح	۳۷
مبانی تفسیری علامه در تفسیر روشن	۳۸
۱- قابل فهم بودن قرآن	۳۸
دلایل قابل فهم بودن قرآن	۳۹
حقیقت و چگونگی (لوازم) فهم قرآن	۴۱
فهم پذیری قرآن از نظر علامه مصطفوی	۴۱
۲- عدم تحریف قرآن	۴۳
تحریف در لغت	۴۴
تحریف در اصطلاح	۴۴
عدم تحریف	۴۵
۳- عدم جدایی قرآن و عترت	۴۷
۴- هدایتگری قرآن	۴۸

۴۸	انواع هدایت در قرآن
۴۹	هدایتگری قرآن از نظر علامه مصطفوی
۵۰	۵- و حیانی بودن لفظ و چینش قرآن
۵۰	معنای مترادف
۵۱	عدم مترادف در قرآن و قائلین به آن
۵۲	نظر علامه مصطفوی در خصوص اصل عدم مترادف در قرآن
۵۳	۶- عدم نقل اقوال مختلف
۵۴	۷- اعراب در کلمه تابع نیت و قصد متکلم
۵۵	۸- تلاش برای ارائه‌ی معنای واحد در واژگان هم خانواده
۵۶	۹- سعی در ارائه‌ی اصل واحد برای وجوه معانی یک واژه
۵۷	۱۰- پذیرش معربات (واژگان دخیل) در قرآن
۵۸	تعریف معربات
۵۸	علامه مصطفوی و کاربرد معربات
۵۸	۱۱- عدم مجاز و حقیقی بودن لغات در قرآن
۵۹	مفهوم حقیقت و مجاز
۶۰	مجاز
۶۰	حقیقت و مجاز در قرآن
۶۱	نظر علامه مصطفوی در زمینه‌ی حقیقت و مجاز در قرآن
۶۲	دلایل عدم وجود مجاز در کلمات قرآن از نظر علامه
۶۳	نمونه‌هایی از مفهوم حقیقی در لغات قرآن
۶۵	۱۲- اختلاف قراءات
۶۵	قرائت در لغت
۶۶	قرائت در اصطلاح
۶۶	تواتر یا عدم تواتر قراءات
۶۷	نظر علامه مصطفوی در مورد تواتر یا عدم تواتر قراءات
۶۷	۱۳- شان نزول و اسباب نزول آیات
۶۸	معنای لغوی شأن

۶۸	معنای لغوی اسباب
۶۸	مفهوم اصطلاحی اسباب النزول (شأن نزول)
۶۸	فرق بین شأن نزول و سبب نزول
۶۹	خصوصیات شأن نزول
۶۹	نظر مصطفوی در خصوصیات شأن نزول
۷۰	۱۴- محکم و متشابه در قرآن
۷۱	مفهوم لغوی محکم
۷۱	مفهوم اصطلاحی محکم
۷۲	مفهوم لغوی متشابه
۷۲	مفهوم اصطلاحی متشابه
۷۳	مراد از متشابهات
۷۴	حکمت وجود متشابهات
۷۵	نظر مفسر در مورد آیات متشابه
۷۶	۱۵- ناسخ و منسوخ
۷۶	نسخ در لغت
۷۷	نسخ در اصطلاح
۷۸	انواع نسخ
۷۸	نسخ در تلاوت نه در حکم
۷۸	نسخ در تلاوت و حکم
۷۹	نسخ در حکم، نه در تلاوت
۷۹	نسخ از نظر آیت الله مصطفوی
۸۰	توجیه و بررسی علامه مصطفوی از روایات ناسخ و منسوخ
۸۱	فرق نسخ و إنساء
۸۱	نتیجه
۸۳	فصل چهارم:
۸۴	روش ها و گرایش های تفسیری علامه مصطفوی
۸۴	تفسیر در لغت و اصطلاح

۸۴	تفسیر در لغت
۸۵	تفسیر در اصطلاح
۸۵	مفهوم لغوی و اصطلاحی روش (منهج)
۸۵	روش (منهج) در لغت
۸۶	روش (منهج) در اصطلاح
۸۶	تفاوت روش تفسیری با گرایش تفسیری
۸۷	مفهوم اّجاه (گرایش)
۸۷	روشهای تفسیری علامه مصطفوی
۸۷	انواع روش تفسیری
۸۸	روش تفسیری نقلی
۸۸	روش قرآن به قرآن
۹۰	اقسام تفسیر قرآن به قرآن
۹۰	نحوه‌ی استفاده‌ی علامه مصطفوی از روش قرآن به قرآن
۹۴	نقش و جایگاه سیاق در تفسیر روشن
۹۵	سیاق آیات و احادیث متواتر
۹۵	نمونه‌هایی از استفاده مفسر از سیاق در طول تفسیر
۹۷	روش تفسیری قرآن به سنت
۹۷	الف) دوران پیامبر(ص)
۹۸	ب) دوران اهل بیت(ع)
۹۸	ج) دوران صحابه و تابعان
۹۹	د) دوران جمع‌آوری و تألیف روایات تفسیری
۱۰۰	روش تفسیر قرآن به سنت از نظر علامه مصطفوی
۱۰۰	نمونه‌هایی از استفاده از روایات در تفسیر روشن
۱۰۰	۱- بیان بطن و تأویل آیات در احادیث
۱۰۱	۲- ذکر روایات مربوط به معنی آیه
۱۰۱	۳- روایات مربوط به تفسیر واژگان
۱۰۲	۴- روایات بیان مراد آیه

- ۵-روایاتی که موافق و موید ظواهر آیات است ۱۰۲
- ۶- روایات بیان تمام معنا و مصداق حقیقی ۱۰۲
- ۷- روایات بیان اظهر و احسن مصادیق ۱۰۳
- ۸- روایات بیان مصداق لفظ عام ۱۰۳
- ۹- روایات تطبیق آیه بر مصداق خاص ۱۰۳
- ۱۰- روایات مربوط به رفع تعارض ظاهری ۱۰۴
- ۱۱- روایات در تفسیر و توضیح آیه (از نوع قرآن به قرآن) ۱۰۴
- ۱۲- روایات استطرادی که به مناسبتی ذیل آیه‌ی مورد تفسیر ذکر می‌شود. ۱۰۴
- ۱۳- روایات بیان آیات ناسخ و منسوخ ۱۰۵
- ۱۴- روایات بیان شأن نزول آیات ۱۰۵
- ۱۵- روایات تبیین آیات مجمل (آیات الاحکام، اخلاقی، قصص و ...) ۱۰۵
- ۱۶- روایات مربوط به فضائل و خواص آیات و سور ۱۰۶
- تعریف عقل و روش عقلی ۱۰۷
- تاریخ و پیشینه‌ی روش تفسیر عقلی ۱۰۸
- روش تفسیر عقلی ۱۱۰
- مخالفین تفسیر عقلی ۱۱۰
- ادله‌ی به کارگیری عقل در تفاسیر ۱۱۳
- روش عقلی در تفسیر روشن ۱۱۳
- گونه‌های تفسیر عقلی در تفسیر روشن ۱۱۴
- روش ادبی و بیانی ۱۱۷
- انواع روش ادبی ۱۱۸
- روش لغوی ۱۱۸
- روش بلاغی ۱۱۹
- روش بیانی ۱۲۰
- پیشینه‌ی روش تفسیری ادبی و بیانی ۱۲۰
- نمونه‌هایی از علوم ادبی و کاربرد آن در تفسیر روشن ۱۲۱
- تقدیم و تأخیر ۱۲۱
- تقدیم و تأخیر در تفسیر روشن ۱۲۲

۱۲۲ تعظیم
۱۲۲ تشریف
۱۲۲ مناسبت
۱۲۳ سببیت
۱۲۳ بسیاری و کثرت
۱۲۳ ترقی از پایین به بالا
۱۲۴ تدلی از بالا به پایین
۱۲۴ تقابل در تفسیر روشن
۱۲۵ تقابل واژگانی
۱۲۵ تقابل جمله‌ای
۱۲۶ تکرار در قرآن و تفسیر روشن:
۱۲۶ نمونه‌ای از توجه مفسر به تکرار در قرآن :
۱۲۷ کنایه:
۱۲۷ تشبیه
۱۲۷ بدل
۱۲۷ تناسب
۱۲۸ جمع و مفرد
۱۲۸ نکره و معرفه بودن واژگان
۱۲۸ مذکر و مؤنث
۱۲۹ حذف و تقدیر
۱۲۹ نتیجه و جمع بندی نهایی از مبحث روشهای تفسیری
۱۳۱ گرایش (اتجاه) تفسیری علامه در تفسیر روشن
۱۳۱ ویژگی های تفسیر در عصر حاضر
۱۳۲ رویکرد دانشمندان به تفسیر و ریشه های آن
۱۳۳ کسب معلومات جدید
۱۳۳ طرح اشکالات جدید
۱۳۴ گرایش تفسیری مصطفوی

۱۳۸	نتیجه و جمع بندی
۱۴۱	منابع و مأخذ
۱۵۴	چکیده انگلیسی

مقدمه

« (انعام، ۱۶۲) »

»

« [ای پیامبر] بگو حقیقتاً، نماز و عبادات و زندگی و مرگم برای خداوند پروردگار

جهانیان است.»

خداوند متعال را شاکر و سپاسگزارم بر نعمت هدایتی که به ما ارزانی داشته و درود و سلام می‌فرستم بر پیامبر بزرگ خدا محمد (ص) که آخرین فرستاده خداوند می‌باشد. خداوند پس از خلقت بشر همواره در صدد هدایت و راهنمایی این انسان خاکی بوده و برای رساندن این انسان به کمال و سعادت، پیامبران (ع) را همراه کتابهای آسمانی در میان آنها برانگیخت تا اینکه گذر ایام بدانجا رسید که نوبت قومی دیگر از اقوام بشری رسید، تا خداوند آنها را به سوی عبودیت خویش دعوت کند و با آنها اقامه حجت کند، لذا پیامبر آخرین را در میان قوم عرب مبعوث گرداند، پیامبری برای همه جهانیان و کتاب قرآن را همراه او برای هدایت انسانها فرستاد کتابی که آغاز آن پایانی نخواهد داشت، دارای آغازی اعجاب انگیز و شگفت آور، آغازی که چشم بصیرت هر خواننده‌ای را به وجود می‌آورد، چون خداوند این آخرین کتابش را با بزرگترین سوره‌اش آغاز کرد، آری آن را با سوره فاتحه آغاز نمود، سوره ای که با وجود حجم کوچکش دارای پر محتواترین متن و گیراترین سخن است ما نیز بر حسب مسئولیتی که در راستای دعوت اسلامی داریم بر آن شدیم تا گامی در جهت شناخت روش تفسیری علامه مصطفوی برداشته باشیم؛ لذا از خداوند متعال خواهان و خواستاریم که به ما در انجام این مسئولیت توانایی عطا فرماید.

با آغاز وحی و بلافاصله پس از نزول پاره ای از آیات قرآن پرسش‌ها آغاز شد و همین سبب گردید که پیامبر اکرم (ص) به پاسخ سئوالات و شرح آیات قرآن بپردازد و از همان زمان نخستین مراحل تفسیری قرآن که - بعدها به نام «احادیث تفسیری» خوانده شد - قدم به عرصه وجود گذاشت.

پس از رحلت پیامبر (ص) احادیث نبوی از دو راه به دست مردم می‌رسید:

اول - از طریق «اهل بیت» (یعنی خاندان مخصوص پیامبر) که عمدتاً به وسیله امیرالمؤمنین علی علیه السلام داماد پیامبر، و حضرت فاطمه زهرا (س) دختر پیامبر و همسر علی (ع) بیان می‌گردید و تا ده نسل بعد در میان امامان شیعه دست به دست می‌شد.

دوم - از طریق اصحاب پیامبر (ص) و تفسیر قرآن که در آن زمان محدود به نقل و روایات همان احادیث تفسیری پیامبر بود.

پس از رحلت رسول گرامی اسلام، جمع و تفسیر این کتاب آسمانی را، قرآن ناطق، حضرت علی (ع) عهده دار گردید. به طوری که در جمع قرآن به معناشناسی لغوی، شأن نزول، اسباب نزول و ... نیز پرداخت. به هر حال در زمان صحابیان، تفسیر به صورت مدون در نیامده بود اگر چه بعضی از صحابیان پاره ای از تفاسیر را در مصاحف خود گنجانده بودند که همین امر باعث شد بعد از ایشان گمان کنند آن تفسیر مدرج، از متن قرآن است. در این زمان هیچ تفسیری درباره آراء و عقاید مختلف اصول مذاهب نمی توان یافت مگر در مسئله خلافت که از افرادی مانند علی (ع)، ابوذر و عمار نقل شده است^۱.

در دوره تابعین احادیث تفسیری از کل احادیث جدا و مستقل گردید و در ابواب خاص تدوین شد. در این دوره نیز تفسیر به صورت روایی و اثری بود و از حدود تفسیر نقلی بیرون نرفت و غالباً بر اساس نقل و روایت تفسیر می شد. در این زمان بود که مکاتب تفسیری به وجود آمدند. مکاتبی مانند مکتب تفسیری مدینه، مکه و عراق مشهور شدند که برخی از آنها به مسائل اعتقادی و کلامی و برخی دیگر به موضوعات فقهی و حقوقی و عده‌ای به مطالب بلاغتی و ادبی یا عرفانی آن می پرداختند^۲. کم کم شیوه‌های تفسیری از نقلی به عقلی و ... تغییر یافت و مفسران با گرایش‌های مختلف، شروع به تفسیر قرآن کردند به طوری که برخی از نگاه عرفانی برخی از نگاه اجتماعی، کلامی، ادبی و ... به تفسیر پرداختند.

در دوره معاصر برخی حتی آنرا از دیدگاه علوم تجربی و اکتشافات جدید بررسی نمودند و البته هرچه تفاسیر به دوره معاصر نزدیکتر شده شیوه‌های تفسیری نسبتاً کاملتر گردیده و نمونه برجسته از تفسیر کامل قرآن تفسیر «المیزان فی تفسیر القرآن» تألیف علامه طباطبائی فیلسوف و مفسر نامی معاصر است که به روش تفسیر قرآن با قرآن به طور علمی و فنی پرداخته و بیست جلد تفسیر او علاوه بر داشتن نکات ادبی دارای مطالب فلسفی و اجتماعی و روایی نیز هست.

بررسی شیوه‌های تفسیری قرآن بدون اشاره به مفسر بزرگ قرآن علامه مصطفوی بررسی ناقصی خواهد بود زیرا شیوه او در تفسیر، با در نظر گرفتن معنای حقیقی لغات و مفردات، می توان گفت، یکی از بهترین روش‌های تفسیری قرآن می باشد.

^۱ ر ک: حبیب الله جلالیان، تاریخ تفسیر قرآن کریم، ص ۶۰.

^۲ ر ک: حبیب الله جلالیان، تاریخ تفسیر قرآن کریم، ص ۸۳.

فصل اول :

« کلیات »

«کلیات»

تعریف مسأله و بیان سؤال های تحقیق:

از مفسران معاصر، که به نوشتن تفسیر قرآن به زبان فارسی پرداخته ، علامه سید حسن مصطفوی است.

علامه سید حسن مصطفوی در تفسیر خود ، مباحث مختلفی را مطرح کرده است ؛ از آنجا که ایشان قائل به عدم وجود مجاز در قرآن است به نظر می رسد تفسیری که یکی از مبانی آن عدم وجود مجاز در قرآن باشد متفاوت از سایر تفاسیر خواهد بود ، که این امر انگیزه ای شد تا برای شناخت و شناساندن هرچه بهتر و بیشتر ابعاد این تفسیر روش شناسی علامه را برای پژوهش انتخاب نمایم .

شناخت تفاسیر در حوزه روش شناسی ، ضرورت اجتناب ناپذیر مطالعات جدید قرآنی می باشد توجه به ابعاد مختلف روش شناسی تفسیر ، جهت دستیابی به روش صحیح تفسیر قرآن کریم و نیز طبقه بندی تفاسیر ، مبنای معیار های روش شناسانه لزوم روش شناسی تفسیر را روشن می کند .

لذا برای شناخت هر چه بهتر تفاسیر و دستیابی به مبانی و معیارهای تفسیر و نیز روشهای مختلف تفسیری خصوصاً تفاسیر شیعی معاصر که برخی با تاثیر پذیری از تفاسیر گذشته و استفاده از روشهای گذشتگان نگاشته شده است ، ضرورت این امر یعنی شناخت روش ها و مناهج تفسیری علامه مصطفوی در تفسیرش که از تفاسیر معاصر است را بیشتر روشن می سازد .

از این رو سوال های ما در این تحقیق :

۱- مبانی تفسیری علامه مصطفوی در تفسیر روشن چیست ؟

۲- روش و گرایش تفسیری ایشان در تفسیرش چیست ؟

گرچه سوالهای دیگری نیز در این تحقیق مورد توجه قرار می گیرد که البته نسبت به سوالهای فوق ، فرعی تلقی می شوند. اینکه موضع گیری علامه در خصوص مباحث ادبی و